

GRZEGORZ NIEĆ

Instytut Nauk o Informacji

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

e-mail: grzegorz.niec@up.krakow.pl

KSIĄŻKA – NARÓD – PAŃSTWO. CZECHOSŁOWACKA USTAWA O BIBLIOTEKACH PUBLICZNYCH Z 1919 ROKU

Grzegorz Nieć, dr hab., jest profesorem nadzwyczajnym, zatrudnionym w Instytucie Nauk o Informacji Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Główne obszary jego zainteresowań badawczych to: dawna i współczesna kultura książki Polski i Czech, antykwarystwo i bibliofilstwo, dzieje prasy polskiej XIX i XX w.; edytorstwo źródeł. Opublikował m.in.: *Jakub Szymkiewicz „Szlachcic na Łopacie” – satyryczny reporter „Wiadomości Brukowych”* (Kraków, 2006); *Bibliografia historii prasy polskiego ruchu ludowego* (wspólnie z W.M. Kolasą, Warszawa 2012); *Wtórny rynek książki w Polsce. Instytucje, asortyment, uczestnicy* (Kraków 2016), kilka haseł w *Encyklopedii książki* (Wrocław 2017) oraz krytyczne wydania ineditów Stanisława Tarnowskiego.

SŁOWA KLUCZOWE: Biblioteki publiczne. Czechosłowacja. Czytelnictwo. Prawo biblioteczne.

ABSTRAKT: Teza/cel artykułu – Czechy są krajem o wysokim i ugruntowanym czytelnictwie. Książka oraz wszystkie instytucje z nią związane odegrały istotną rolę w historii narodu i państwa i zajmują wciąż ważne miejsce w życiu społeczeństwa. Już w kilka miesięcy po proklamowaniu w 1918 r. Republiki Czechosłowackiej uchwalono ustawę o bibliotekach publicznych, którą w ciągu kilku lat wprowadzono, pokrywając cały kraj siecią ogólnodostępnych bibliotek. Celem artykułu jest przedstawienie najważniejszych założeń i uwarunkowań Ustawy z 1919 r. w kontekście dziejów książki i czytelnictwa na ziemiach czeskich, jak też pod wieloma względami odmiennej sytuacji pozostałych części

państwa – Słowacji i Rusi Podkarpackiej oraz licznych mniejszości zamieszkujących jego terytorium. **Metody badań** – Wykorzystano źródła oraz dostępną dawną i najnowszą literaturę przedmiotu – czeską, słowacką i polską. **Wyniki i wnioski** – Czesosłowacka ustawa o bibliotekach publicznych jest doniosłym i ważnym wydarzeniem w dziejach Czech i Słowacji, bezprecedensowym w kontekście czasu i miejsca, jak też trwałości efektów. W sposób szczególny pokazuje miejsce oświaty, książki i biblioteki w koncepcjach politycznych i społecznych czeskich elit XIX i XX w.

WSTĘP¹

W minionym roku tak Polska, jak i Czechy oraz Słowacja² świętowały stulecie niepodległości. Przed nami kolejne rocznice, związane z budową i rozwojem niepodległego państwa oraz jego instytucji, wśród których biblioteki zajmują miejsce szczególne. Jednym z pierwszych aktów prawnych Republiki Czechosłowackiej, proklamowanej 28 października 1918 r., była ustawa biblioteczna, która nie tylko zorganizowała system biblioteczny kraju, ale wytyczyła również kierunki jego rozwoju w taki sposób, że po dziś dzień sieć bibliotek jest tutaj po Łotwie najgęstsza w Europie. Jeśli średnio w Unii Europejskiej w 2016 r. przypadało 1,25 bibliotek na 10 tys. obywateli, to w Republice Czeskiej i na Słowacji było to kolejno – 5,04 i 2,81 (Goeij, 2016).

KSIĄŻKA W DZIEJACH I W KULTURZE NARODU CZESKIEGO³

Czechy wkroczyły na drogę rozwoju cywilizacyjnego nieco wcześniej niż Polska. Po krótkotrwałym epizodzie wschodnim, związanym z Państwem Wielkomorawskim i misją świętych Cyryla i Metodego, zwyciężyły ostatecznie wpływy zachodnie, łacińskie. Teksty w języku czeskim pojawiły się szybko, najstarsze zachowane zabytki pochodzą z XIII w. Dy-

¹ Przekłady z języka czeskiego w niniejszym tekście pochodzą od autora; niektóre teksty i zwroty zrozumiałe są dla polskiego czytelnika, aczkolwiek czyhają tu i ówdzie pułapki. Czeska terminologia bibliologiczna jest w pewnych obszarach swoista, a nawet spontaniczna i – bywa – bogatsza od polskiej, nie zawsze więc można znaleźć odpowiedni ekwiwalent, stąd też niektóre terminy wymagają opisowego przekładu lub dodatkowych objaśnień. Sporą pomocą służą tutaj: *Slovník knihovnických termínů v šesti jazycích*, Praha 1958 oraz J. Baluch, P. Gierowski, *Czesko-polski słownik terminów literackich*, Kraków 2016.

² Czechosłowacja rozpadła się w 1992 r., sukcesorem tego państwa, w aspekcie historycznym, jest od 1 stycznia 1993 r. Republika Czeska, obchodząca swoje święto w dniu 28 października, jednak relacje ze Słowacją są wciąż bardzo bliskie, a zeszloroczne obchody stulecia proklamowania republiki obchodzone wspólnie.

³ Wśród licznych publikacji poświęconych dziejom czeskiej książki wskazać wypada jako najważniejsze: wieloautorskie monografie *Česká kniha v proměnách staletí* (Bohatcová a kol., 1990); *Dějiny knihoven a knihovnictví* (Cejpek, 2002) oraz imponujące dzieło Petra Voita *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století: papír, písmo a písmolijectví, knihtisk a jiné grafické techniky, tiskaři, nakladatelé, knihkupci, ilustrátoři a kartografové, literární typologie, textové a výtvarné proky knihy, knižní vazba, knižní obchod*, Praha 2008, t. 1-2 (1 wyd. 2006 w jednym woluminie).

namiczny i harmonijny rozwój czeskiej kultury, w tym książki i literatury, został jednak zahamowany na początku XVII w. Klęska antyhabsburskiego powstania w 1620 r. (bitwa pod Białą Górą) dała początek eksterminacji i germanizacji czeskich elit. Od tego momentu język czeski szybko tracił na znaczeniu na rzecz niemieckiego – przez kolejne dwa stulecia funkcjonował poza literaturą wysoką i nauką, aczkolwiek utrzymywał się w piśmiennictwie popularnym i religijnym. W ostatnich trzech dekadach XVIII w. rozpoczął się okres odrodzenia narodowego, w którym odtworzono instytucje rodzimej kultury (Szykowski, 1948; Tarajło-Lipowska, 2010, s. 89-132). W ciągu kilkudziesięciu lat Czesi nie tylko przemówili w swoim języku we wszystkich praktycznie dziedzinach życia społecznego, ale zdołali odzyskać dominującą pozycję na ziemiach przez siebie zamieszkanymi. Orężem w tej walce była literatura, książka i prasa; bojownikami – literaci i naukowcy, wydawcy, drukarze, księgarze i bibliotekarze, których po latach zaczęto określać mianem „budzicieli”. Ziemia czeska usiana jest tablicami pamiątkowymi, pomnikami i mogiłami takich budzicieli, na których pod nazwiskiem i datami życia zapisano *Národní buditel* i jego profesję: *kněz, spisovatel, nakladatel, učitel* itd. (ksiądz, pisarz, wydawca, nauczyciel). Tym samym czeska książka nabrała wyjątkowego znaczenia, stając się symbolem narodowej tożsamości; język i literatura zaś – formułą istnienia i utrzymania wspólnoty, co znajdowało potwierdzenie w kolejnych tragicznych i przełomowych dla Czechów chwilach⁴.

CZECHOSŁOWACJA 1918 – PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

Czesi – żyjący w ramach monarchii habsburskiej i korzystający w drugiej połowie XIX w. z dobrodziejstw autonomii – odtworzyli swoje instytucje życia społecznego, w tym literaturę, rynek książki oraz oświatę i naukę; w 1918 r. posiadali również rozbudowaną sieć różnego rodzaju bibliotek i czytelni (Cejpek, 2002, s. 162-179). Problem analfabetyzmu praktycznie nie istniał. Poza tym, co też jest niezwykle istotne, ziemie czeskie były dobrze rozwinięte pod względem infrastruktury i przemysłu, wyróżniając się na tle pozostałych części nowego państwa⁵. Państwo to obejmowało

⁴ W 1939 r., po rozpadzie Czechosłowacji i utworzeniu Generalnego Protektoratu, czescy wydawcy i księgarze rzucili hasło „Czytajcie czeskie książki” („Čtěte české knihy”), tłumacząc, że „każdy nowy czytelnik jest nowym, pozyskanym bojownikiem czeskiej sprawy”. Apel ten znalazł się w jubileuszowej księdze Związku Czeskich Księgarzy i Wydawców (Spolek českých knikkupcův a nakladatelův) pt. *Knihna a národ 1879-1939*, red. V. Mikota, Praha: Knihkupec a nakladatel 1939 (s. 8, 10). W okresie okupacji, mimo cenzury i germanizacji, w sposób niebywały wzrosły nakłady czeskich książek i liczba korzystających z bibliotek (Doležal, s. 97-165). Z kolei napór niemieckiego wywołał sprzeciw i skłaniał do dbałości o czystość rodzimego języka (Velčovský, s. 194-220).

⁵ Na terytorium Czechosłowacji znalazło się 75% przemysłu Austro-Węgier, co pozwalało zaliczyć ten kraj do pierwszej dziesiątki najbardziej uprzemysłowionych krajów świata (Balcerak, 1974, s. 301).

jednak oprócz Czech i Moraw oraz części Śląska – przyznane w 1920 r. na mocy traktatu z Trianon – Słowację i Ruś Podkarpacką. Ziemie te zamieszkiwali – według liczebności populacji – Czesi (6842 tys.), Niemcy (3123 tys. w zwartych skupiskach wzdłuż granicy austriackiej i niemieckiej), Słowacy (1977 tys.), Węgrzy (745 tys. również w zwartych skupiskach na Słowacji i Rusi wzdłuż granicy z Węgrami), Rusini (462 tys.) na Rusi i Polacy (76 tys.) na Śląsku Cieszyńskim. Żydzi w części deklarrowali narodowość żydowską (181 tys.), ale w nie mniejszej liczbie identyfikowali się także z pozostałymi nacjami. Tak jak Czechy były krajem przemysłowo-rolniczym, to na Słowacji i na Rusi znakomita większość ludności mieszkała na wsi i zajmowała się rolnictwem (Rychlík, 2018).

Idea współpracy czesko-słowackiej pojawiła się już w poprzednim stuleciu, koncepcja wspólnego państwa wykrystalizowała się w okresie I wojny światowej, choć poczucie odrębności „młodszych braci” było mocne i zdecydowane (Kościelak, 2010, s. 299-306). Sytuacja etniczna republiki wymusiła jednak stworzenie „narodu państwowego” – Czechosłowaków, których łączna liczba (prawie 9 mln.) dawała im znaczną przewagę nad Niemcami. Czechosłowacy stanowili jednak 65% ludności, Czechosłowacja była zatem państwem wielonarodowym, ze wszystkimi tego konsekwencjami (Rychlík, 2018; Tomaszewski, 2014, s. 41-52). Oficjalnie też funkcjonował język czechosłowacki, a w nim dwa narzecza – czeskie i słowackie, chociaż ze zrozumiałych względów przeważało to pierwsze⁶. Wszystkie nacje, w tym także Słowacy, miały swoje konkretne potrzeby i aspiracje w zakresie szkolnictwa i kultury, zróżnicowany był jednak ich potencjał w tym zakresie – tak ludzki, jak i materialny, o czym niżej.

Międzywojenną Czechosłowację (Wydra, 1925; Hájková eds., 2018). tworzyło wspomnianych pięć krain – ziem (województw), które zredukowano w 1928 r. do czterech, łącząc Morawę ze Śląskiem, te zaś podzielone zostały w 1920 r. na 22 żupanaty (powiaty), a te z kolei na okresy (okręgi, rejony), na których kończyła się administracja rządowa, i które odpowiadały naszym gminom. Ruś była osobnym obwodem z okresami. Najniżej w hierarchii stały obce (*obec* – gmina, gromada, organizacja), kierowane przez organy wybieralne. „*Obec*” zatem oznaczała w momencie uchwalenia ustawy praktycznie każdą miejscowość (Baxa, 1925, s. 51-52). Dodajmy jeszcze tylko, że czeskie *občan* to obywatel, a *obyvatel* – mieszkaniec.

⁶ Ukazały się liczne prace lansujące tę koncepcję – słowniki, gramatyki i rozmaite kompendia językoznawcze, w tym m.in. osobny tom wielotomowej, pomnikowej publikacji pt. *Československá vlastivěda* [vlastivěda – dosł. nauka o ojczyźnie] (Hujer, 1934). Koncepcja języka czechosłowackiego w gruncie rzeczy była sztuczna, a oba „narzecza” rozwijały się niezależnie. Czesko-słowackie relacje w tym zakresie w latach 1918-1938 były dość skomplikowane i do końca niezbyt precyzyjnie zdefiniowane, co prowadziło do licznych napięć i konfliktów (Rychlík, 2015, s. 89-96).

BIBLIOTEKI NA TERENIE CZECHOSŁOWACJI PRZED UCHWALENIEM USTAWY

Biblioteki publiczne na ziemiach monarchii habsburskiej mają swój początek w końcu XVIII w., związany z reformami Marii Teresy i Józefa II (1740-1790). Skasowano wiele klasztorów, a książki z nich trafiały do nowo tworzonych lub rozbudowywanych bibliotek uniwersyteckich. W 1777 r. otwarto c.k. Bibliotekę Uniwersytecką w Pradze, pojawiła się taka i w Ołomuńcu. Całkiem pokaźne księgozbiory powstawały przy muzeach (m.in. w Opawie w 1814 r., w Brnie – Muzeum Morawskie w 1803 r., i najważniejsze – Muzeum Narodowe w Pradze w 1818 r.), stowarzyszeniach naukowych (Królewskie Czeskie Towarzystwo Naukowe, 1784) i społecznych (Stowarzyszenie dla Rozwoju Przemysłu w Czechach, 1835) oraz przy mniejszych zakładach oświatowych. Oprócz materiałów bibliotecznych poklasztornych, księgozbiory wspierali liczni darczyńcy – szlachta i mieszczaństwo, właściciele solidnych bibliotek, zasilając je także bieżącą produkcją wydawniczą. Były to jednak instytucje służące głównie elitom intelektualnym, uczonym. Niezaspokojone pozostawało natomiast zapotrzebowanie na literaturę popularną – beletrystykę, publikacje popularnonaukowe oraz piśmiennictwo fachowe. Z czasem zatem zaczęły powstawać i rozwijać się na wielką skalę wypożyczalnie oraz czytelnie książki i prasy oraz nut, których oferta była skierowana do szerokiej publiczności. Organizowali je wydawcy i księgarze; pierwsze powstały już w ostatnich trzech dekadach XVIII w. w Pradze, Brnie, Pilźnie, Opawie i Czeskich Budziejowicach, w innych miastach pojawiły się w następnym stuleciu (Volf, 1931). Wielkie znaczenie w rozwoju czytelnictwa miały księgozbiory prywatne, służące nie tylko właścicielom i ich rodzinom, ale – bywało – szerokiemu gronu znajomych. W czasach odrodzenia narodowego wielką rolę odgrywał spontaniczny obieg towarzyski, który inspirowali i nieraz na całkiem poważną skalę prowadzili wspomniani budziciele – nauczyciele i księża katolicy. Ich działalność dawała często początek stowarzyszeniom czytelniczym i bibliotekom. Na początku władza podejrzliwie spoglądała na tę działalność, z czasem jednak przejęła inicjatywę, tym samym obejmując ją nadzorem. Biblioteki szkolne – gimnazjalne zakładano od 1816 r., z początku służyły wyłącznie kadrze nauczającej, później także uczniom. Do 1847 r. zorganizowano takich bibliotek 486 (Cejpek, 2002, s. 172). Pierwsze czeskie stowarzyszenia czytelnicze zaczęły powstawać w pierwszej połowie XIX w., niektóre dość szybko upadały, inne działały prężnie jeszcze w następnym stuleciu. Ich celem było nie tylko popularyzowanie piśmiennictwa czeskiego i edukacja, ale także przeciwdziałanie alkoholizmowi. Z początku organizacje te liczyły od kilkunastu do kilkudziesięciu członków, a ich księgozbiory – od kilkudziesięciu do kilkuset tomów. Społeczne inicjatywy legły także u podstaw wielu miejskich bi-

bliotek, które tworzone przy wsparciu władz lokalnych. Pierwsza znana powstała w 1834 r. w Žebráku (50 km od Pragi) z inicjatywy tamtejszego teatru amatorskiego, który przeznaczył na ten cel dochody z przedstawienia. Tworzyły je i wspierały rozmaite organizacje oświatowe, kulturalne i religijne. Pod koniec XIX w. było 267 bibliotek miejskich, gminnych i ludowych, w 1905 r. już 465 (Cejpek, 2002, s. 162-173).

Tak bujny i dynamiczny rozwój sieci bibliotecznej na ziemiach czeskich sprawił, że u progu niepodległości Czesi mieli sporą – sprawną i kompetentną – grupę bibliotekarzy, potrafiących organizować i kierować placówkami różnego typu, w tym naukowców i teoretyków, o których przyjdzie jeszcze wspomnieć. Sprawy książki, czytelnictwa i bibliotek coraz więcej miejsca zajmowały na łamach czasopism pedagogicznych, takich jak „Komenský” czy „Pedagogické rozhledy”. Pojawiły się również specjalne pisma adresowane do czytelników, jak np. „Malý čtenář”⁷. Pod koniec XIX w. wykonano pierwsze badania czytelnictwa młodzieży szkolnej. Przeprowadzono również kilka ankiet wśród czytelników czasopism, np. „Kalendář Malého čtenáře 1905” zapytał o najulubieńsze książki 1904 r. (Jedlička & Kurka, 1965 s. 9-24).

Znacznie gorzej sytuacja przedstawiała się na Słowacji i na Rusi – podczas gdy Czesi, Niemcy, Węgrzy i Polacy byli praktycznie w całości piśmienni, 19% Słowaków i 64% Rusinów pozostawało analfabetami (Stehlík, 2015, s. 86; Kasper eds., 2018, s. 124-158). „Na Słowacji i Rusi Podkarpackiej narodowe szkoły słowackie i ruskie były w zaniku, a średnie i wyższe w ogóle nie egzystowały” (Pokorný, 2018, s. 338). Słowacja – madziaryzowana do ostatnich chwil monarchii – nie posiadała ani rozwiniętej narodowej oświaty, ani bibliotek (Stehlík, 2015, s. 78-110). Jeśli na ziemiach czeskich było: w Czechach (1910) 3243 ludowych bibliotek czeskich i 566 niemieckich oraz 2139 społecznych (prowadzonych przez organizacje sokolskie, zawodowe, Macierz, straż pożarną itp.), na Morawach i Śląsku (1919) kolejno 1133 i 2155, a w nich łącznie 1 573 117 tomów, to na Słowacji tych pierwszych było zaledwie 100, które przed i podczas wojny nie mogły w zasadzie funkcjonować (Cejpek, 2002, s. 181). Gros spośród nich – 78 – stanowiły księżnice Macierzy Słowackiej (Matica slovenská) (Pasiar, 1977, s. 294-307). W przeważającej części „niegramotna” Ruś Podkarpacka stanowiła pod tym względem teren wręcz dziewiczy. Wprawdzie wśród Słowaków było pełne zrozumienie i zapał w tym względzie, nie brakowało także zapaleńców wśród Rusinów, to jednak inicjatywa w pierwszym okresie musiała pozostawać po stronie Czechów, którzy kadowo obsługiwali praktycznie wszystkie dziedziny życia całego kraju.

⁷ Czasopismo ukazywało się w latach 1882-1941 nakładem Josefa Richada Vilímka – znanego czeskiego wydawcy. Redagowali je pedagodzy, a głównym celem było wychowanie dzieci do lektury (Švec, 2014, s. 356-361).

Było to z jednej strony do przewidzenia, w pewnych obszarach konieczne, z drugiej – powodowało frustracje pozostałych, bywało, uzasadnione.

UPORZĄDKOWANIE I ORGANIZACJA OŚWIATY NOWEGO PAŃSTWA

Powstanie nowego, demokratycznego państwa o złożonej strukturze narodowościowej, będącego jednocześnie spełnieniem dążeń narodowych Czechów i Słowaków, wymagało stworzenia dobrze działającego systemu oświaty i wychowania, w którym książka i biblioteka odgrywały poważną rolę. Wprawdzie całe terytorium Czechosłowacji wchodziło przed 1918 r. w skład Austro-Węgier, to jednak w poszczególnych krajach monarchii funkcjonowały różne przepisy, i tak było w przypadku oświaty (Kaspar, 2018, s. 13). Oprócz regulacji w zakresie systemu oświaty w latach 1919-1920 uchwalono ustawy: 1) o organizacji ludowych kursów wychowania obywatelskiego (*Zákon ze dne 7. února [lutego] 1919 o organizaci lidových kursů občanské výchovy*), która nakładała na gminy obowiązek organizacji bezpłatnych kursów na temat ustroju i organizacji państwa, praw i obowiązków obywatelskich; 2) o bibliotekach publicznych, będąca przedmiotem niniejszych rozważań; 3) o gminnych księgach pamiątkowych (*Zákon ze dne 30. ledna [stycznia] 1920 o pamětních knihách obecních*), która z kolei zobowiązywała gminy do założenia i prowadzenia kroniki⁸. Ustawy te wymuszały utworzenie w każdej, nawet najmniejszej jednostce terytorialnej państwa, swego rodzaju podstawowych instytucji kulturalno-oświatowych: komisji oświatowej i historycznej (kronikarskiej) oraz biblioteki i rady bibliotecznej. Aktywizowano i organizowano tym samym elitę, czechosłowacką inteligencję, kreśląc przed nią konkretne zadania i dając wsparcie państwa.

USTAWA O BIBLIOTEKACH PUBLICZNYCH (ZÁKON ZE DNE 22. ČERVENCE [LIPCA] 1919 O VEŘEJNÝCH KNIHOVNÁCH OBECNÍCH)

Działające do tego momentu biblioteki naukowe i ludowe – biblioteki towarzystw (*spolkové*⁹), szkolne i parafialne oraz publiczne (miejskie i gminne) funkcjonowały w oparciu o obowiązujące w krajach monarchii przepisy. Czesi dysponowali już niemałym doświadczeniem w tym zakresie, jednakże znaczny wpływ na kształt tworzonego prawa miały rozwiązania anglo-amerykańskie i skandynawskie, których echa dociera-

⁸ Taki obowiązek spoczywał już na czeskich gminach od 1835 r., przy czym kronika miała być prowadzona w języku niemieckim lub łacińskim. Prawo znowelizowano i dostosowano do nowych warunków w 2006 r.

⁹ Czeskie *spolek* – stowarzyszenie, organizacja, związek; *spolkový* – dotyczący stowarzyszenia, stowarzyszeniowy, związkowy. Brak jednak w tym drugim przypadku dobrego ekwiwalentu polskiego.

ły do Czech już wcześniej. Rozwiązania te były atrakcyjne nie tylko ze względów czysto merytorycznych, chętnie bowiem wyglądano wszelkich wzorców spoza znieprawdzonej monarchii. Wśród propagatorów angielskiego bibliotekarstwa, a było ich przynajmniej kilku (Cejpek, 2002, s. 183), najwybitniejszym był Ladislav Jan Živný¹⁰, który dobrze je poznał podczas licznych podróży do Anglii i Stanów Zjednoczonych oraz wnikliwych studiów literatury przedmiotu. Dla Živného – teoretyka bibliologii, bibliografii i bibliotekarstwa najistotniejsza była funkcja wychowawczo-edukacyjna bibliotek, do czego potrzebni byli kompetentni bibliotekarze. System biblioteczny miał więc obejmować: sieć bibliotek, system kształcenia i doskonalenia bibliotekarzy, ich organizację, czasopisma fachowe itd. Oprócz Živného wspomnieć trzeba jeszcze Jana Auerhana (1880-1942) – statystyka, oraz postać ikoniczną czeskiego, a w zasadzie czechosłowackiego bibliotekarstwa, którą jest Zdeněk V. Tobolka (1874-1951) – polityk, historyk, bibliolog, organizator bibliotekarskiego szkolnictwa zawodowego, pierwszy docent księgoznawstwa na Uniwersytecie Karola w Pradze, współzałożyciel czechosłowackich i międzynarodowych stowarzyszeń bibliotekarskich, autor, współautor i redaktor licznych prac z zakresu bibliotekoznawstwa, wśród których najważniejsze to, przygotowane pod jego kierunkiem, *Československé knihovnictví* (Praha 1925) oraz autorska książka *Kniha. Její vznik vývoj a rozbor* (Praha 1949). Medal Z.V. Tobolki to najbardziej prestiżowa nagroda czeskich bibliotekarzy (Cejpek, 2002, s. 222)¹¹.

Prace nad ustawą biblioteczną podjęto jeszcze przed proklamowaniem Republiki. 14 października 1918 r. na posiedzeniu sekcji bibliotekarskiej Związku Oświatowego (*Svaz osvětový*) Živný przedstawił jej główne założenia: biblioteka publiczna ma być powszechnie dostępnym ogniwem systemu edukacji, prowadzonym przez wykwalifikowany personel, utrzymywanym ze środków publicznych, o jej utworzeniu zadecydują mieszkańcy, nadzór zaś nad nimi powinien być przede wszystkim techniczny. Ustawa ma mieć zatem charakter fakultatywny, z niej mają wynikać szczegółowe rozporządzenia. Pozostałe biblioteki miały rządzić się swoimi prawami (Novotný, 1962, s. 30-31). Pierwsze, ogólne założenia nie budziły wątpliwości, wśród kwestii, jakie należało rozstrzygnąć, było miejsce dotychczasowych placówek w nowym systemie, jak też charakter ustawy – fakultatywny czy obligatoryjny, albo taki tylko dla tych miejscowości, w których są szkoły, wzorem Stanów Zjednoczonych. Zwyciężyła jednak koncepcja objęcia siecią bibliotek publicznych wszystkich miejsco-

¹⁰ Ladislav Jan Živný (1872-1949) – znany był także w Polsce, gdzie przełożono i wydano fragment jego pracy *Rukověť bibliografie* (Praga 1924) pt. *Bibliografia i Bibliologia. Pojęcie, przedmiot, rozwój*, Warszawa-Wilno 1936. (Migoń 1979, s. 43-48).

¹¹ Obszerna bibliografia, opracowana przez Vita Richtera, oraz komplet aktów prawnych dotyczących Czech dostępne są [online]: <https://www.knihovna-vec-verejna.cz/prazdna-stranka/>, [dostęp: 25.04.2019]; https://ipk.nkp.cz/docs/legislativa/KnihovniZakon_1919.doc, [dostęp: 24.04.2019].

wości, co było zresztą naturalną konsekwencją nakreślonego w konstytucji ustroju państwa, jego zadań.

Pieczę na bibliotekami publicznymi, a tym samym nad pracami nad ustawą sprawowało ministerstwo szkolnictwa i oświaty narodowej (Ministerstvo Školství a Národní Osvěty, dalej MŠaNO), w którym bibliotekami zajmowali się m.in.: bezpośrednio je nadzorujący Robert Balaš (1881-1942) – bibliotekarz, pisarz i publicysta, autor licznych instrukcji i podręczników bibliotekarskich oraz Karel Velemínský (1880-1934) – pedagog. Ustawę uchwalono 22 lipca 1919 r., stanowi ją 12 zwięzłych paragrafów. W ciągu następnych lat wydano jeszcze kilka szczegółowych zarządzeń i uzupełnień, w tym osobne dotyczące Słowacji i Rusi Podkarpackiej, których sytuacja nie była jeszcze w połowie 1919 r. jasna – toczyły się walki i pertraktacje o ostateczny kształt terytorialny państwa. Najistotniejsze i najobszerniejsze jest Rozporządzenie rządu Republiki Czechosłowackiej, wprowadzające ustawę o gminnych bibliotekach publicznych z dnia 5 listopada 1919 r. (*Narízení vlády republiky Československé ze dne 5. listopadu 1919, jímž se provádí zákon o veřejných knihovnách obecních*) i uzupełnienie do tegoż: *Doplňek prováděcího nařízení k zákonu o veřejných knihovnách obecních ze dne 9. června 1921 r.* Istotne sprawy porządkowały ponadto: Instrukcja dla rejonowych nadzorców bibliotecznych, wydana przez MŠaNO dnia 8 kwietnia 1920 r. (*Instrukce okrskových dozorců knihovních, vydané MŠaNO dne 8. dubna 1920*). Kilka dokumentów precyzowało sprawę dotyczące nadzoru i finansowania: Zarząd publicznych bibliotek gminnych. Rozporządzenie MŠaNO z dnia 16 kwietnia 1920 r. (*Správa veřejných knihoven obecních. Výnos MŠaNO ze dne 16. dubna 1920*); Ustalenie pozycji bibliotek gminnych w budżetach gmin. Rozporządzenie Ziemskiej Rady Czech z 11 grudnia 1920 r. (*Zjišťování položek na obecní knihovnu v obecních rozpočtech. Výnos zemského správního výboru v Čechách ze dne 11. prosince 1920*); Obowiązek gminy do zgłoszenia wypłaty obowiązkowego wkładu gminy na bibliotekę gminną. Rozporządzenie MŠaNO z dnia 31 marca 1921 r. (*Povinnost obce hlásiti vyplacení povinného obecního příspěvku na obecní knihovnu. Výnos MŠaNO ze dne 31. března 1921*); Ustanowienie i utrzymanie bibliotek gminnych na Morawach Zarządzenie Morawskiej Rady Ziemskiej z 25 sierpnia 1923 r. (*Zřízení a udržování obecních knihoven na Moravě. Výnos zemského výboru moravského ze dne 25. srpna 1923*); Wkład gmin na bibliotekę dla mniejszości za obywateli obcych. Zarządzenie MŠaNO z dnia 9 października 1925 r. (*Příspěvky obecní na menšinové knihovny za cizí státní příslušníky. Výnos MŠaNO ze dne 9. října 1925*). Przepisy Ustawy zaczęły działać na Rusi Podkarpackiej w 1921 r., odpowiednie rozporządzenie dla Słowacji wydało MŠaNO dopiero w 1925 r. Na Rusi za realizację odpowiadała *Civilní správa Podkarpatské Rusi* (Administracja Cywilna) (Cejpek, 2002, s. 196), na Słowacji – bratysławski referat MŠaNO (Pasiar, 1977, s. 296-300).

Ustawa nakładała obowiązek utworzenia biblioteki w każdej miejscowości. Gminy miały je zakładać, ale mogły także przejmować już istniejące od stowarzyszeń i innych instytucji, toteż w Czechach, na Morawie i Śląsku był to na samym początku w zasadzie zabieg administracyjny. W szczegółowych przepisach rozporządzenia wprowadzającego opisano warunki, na jakich miało się to odbywać. Dopuszczano również zlecenie społecznym i prywatnym bibliotekom wykonania zadań wynikających z ustawy, za – rzecz jasna – odpowiednie subwencje (Nařízení 1919, roz. IX, art. 29-33; Doplněk 1921). Gminy zobowiązane były przeznaczać na utrzymanie placówek 0,3-1 korony rocznie na jednego obywatela (§ 5)¹², co uległo zmianie i jednocześnie uszczegółowieniu w zarządzeniu wprowadzającym. Kwota minimalna rosła wraz z wielkością gminy: do 5 tys. mieszkańców – 0,5 korony; 5-10 tys. – 0,6; 10-100 tys. – 0,7; ponad 100 tys. 0,8 (Nařízení 1919, roz. VIII, art. 27). Korzystanie z czytelni było bezpłatne, chociaż rada rejonowa mogła takie opłaty wprowadzić, gdyby nie była w stanie zapewnić odpowiedniego finansowania placówce (Nařízení 1919, roz. VI, art. 20). Narzucono też terminy wykonania ustawy – *minimalní program* (§ 4) – jeden rok od wejścia w życie jej zapisów dla gmin, w których jest przynajmniej jedna szkoła; dwa lata dla mniejszych, poniżej 400 obywateli. Ostatecznie terminy określono w zarządzeniu wprowadzającym na koniec 1920 i 1921 r., zaś dla gmin do 300 mieszkańców – 1924, a dla mniejszych – 1929 r. (Nařízení 1919, roz. VII, art. 24).

Celem ustawy było, jak stanowił artykuł pierwszy, „uzupełnić i pogłębić wykształcenie wszystkich warstw społeczeństwa”, księgozbiory zaś dostarczyć miały lektury: „edukacyjnej, naukowej i rozrywkowej”¹³, która ma rzeczywistą wartość wewnętrzną”. W zarządzeniu wprowadzającym dopisano jeszcze, że mają to być „dzieła o znaczeniu ogólnonarodowym, co najmniej 20% literatury naukowej (*naučnéj*), a także dzieła, które bezpośrednio odpowiadają zainteresowaniom i profesjom mieszkańców lokalnych i okolicznych”. Co było oczywiste, bez względu na to, czy istniała już w danej gminie jakaś biblioteka, czy też miano ją dopiero stworzyć od podstaw, wszystkie należało zaopatrzyć w nowe publikacje, uwzględniające zmiany, jakie zaszły po wojnie światowej, w tym dotyczące nowego państwa. „Wszystkie książki do nauki mają być pisane w duchu Republiki Czechosłowackiej”, głosiło rozporządzenie ministra szkolnictwa i oświaty narodowej z 1919 r., nakazujące jednocześnie usunięcie tych „które by przypominały w lojalnym duchu były monarchię” (Pokorný, 2018,

¹² Ceny książek w tym czasie wynosiły od kilku do kilkunastu i więcej koron.

¹³ W oryginale czeskim: „vzdělávací, naučnou i zábavnou”. *Vzdělávací* – kształtujący, *naučný* – poruczający, naukowy, *zábavný* – rozrywkowy. Zaznaczyć jednak wypada, że funkcjonuje w terminologii, także bibliotecznej, określenie: *vědecký* – naukowy, co odnosi się ściśle i wyłącznie do kwestii związanych z nauką i jej instytucjami: *Akademia věd* – Akademia Nauk, *vědecká knihovna* – biblioteka naukowa. Praktyka bibliotekarska i księgarska wskazuje ponadto na bardziej ogólny i zarazem popularny, mniej zobowiązujący charakter sformułowania „naučná literatura”.

s. 338). Poza tym trzeba pamiętać, że wiele przejmowanych bibliotek było niewielkich, a księgozbiory tam znajdujące się – często skromne i zebrane w dość przypadkowy sposób¹⁴.

Każda biblioteka obejmować miała wypożyczalnię, czytelnię i księgozbiór podręczny (§ 3), ten zaś stanowić miały: „zbiory ustaw i przepisów Republiki Czechosłowackiej, nabyty do pięciu lat stosowny słownik naukowy, który spełnia nowoczesne potrzeby¹⁵. (...) słowniki, praktyczne kompendia i podręczniki, atlasy, kodeksy, statystyki, pomoce wizualne, dzieła dotyczące problemów lokalnych i regionalnych, często zamawiane przez czytelników i pogłębiające ich wiedzę”.

Osobny problem stanowi kwestia „lektury wartościowej”, która zarówno przed 1918 r., jak i w XX w. była przedmiotem burzliwych dyskusji, zwłaszcza jeśli chodzi o niektóre rodzaje literatury popularnej, zwanej „literarnim brakiem” (Wögerbauer i in., 2015, t. 1, s. 759-774). Ten segment wydawnictw w warunkach wolnorynkowych rozwijał się bujnie i przynosił poważne zyski, stanowił łatwą w odbiorze i tanią (powieść zeszytowa) konkurencję dla bardziej ambitnej oferty; treść i forma budziły jednak poważne wątpliwości natury moralnej i estetycznej¹⁶. Celem, jaki sobie stawiali twórcy systemu bibliotek publicznych Czechosłowacji, było odciążenie czytelnika od tego rodzaju lektury, ukształtowanie i wyrobienie gustu, a przede wszystkim położenie nacisku na wychowawczy i edukacyjny wymiar czytelnictwa. W zarządzeniu wprowadzającym zapisano kategorycznie (I, art. 3), że „pisma artystyczne a bezwartościowe, utwory o charakterze niemoralnym (dzieła pornograficzne), tj. tzw. krwawe powieści (czes. *krváak*), kryminały i indiańskie powieści, które sensacyjną formą pobudzają fantazję czytelników, broszury, tendencyjnie poniżające całe stany lub warstwy społeczeństwa, a także dzieła skierowane przeciw istnieniu i integralności państwa czechosłowackiego nie mogą być włączone do bibliotek publicznych. Ministerstwo szkolnictwa i oświaty

¹⁴ Współczesne biblioteki w Czechach pielęgnują swoją tradycję, na ich stronach internetowych możemy się zapoznać z ich historią, która często przedstawia się w taki sposób, jak chociażby w przypadku Biblioteki w Stupnie – wsi w kraju pilźnieńskim. *Skromné začátky střediskové knihovny ve Stupně* – „Biblioteka Stupnicka została założona przez Stowarzyszenie Oświatowe 28 czerwca 1879 r. Na początku tylko członkowie stowarzyszenia mogli pożyczać książki. Podstawą biblioteki był zbiór 25 tomów. Po roku było ich 58, a w 1900 r. biblioteka miała 75 tomów książek fachowych, 360 książek rozrywkowych i wiele czasopism fachowych. Od 1899 r. osoby niebędące członkami Stowarzyszenia, tj. wszyscy czytelnicy, którzy zapisali się do biblioteki, mogli wypożyczać książki. Jednym z członków założycieli stowarzyszenia, a także biblioteki był prof. František Bartovský, ojciec prof. Josefa Bartovského, pedagoga, kompozytora i autora *Stupenskiej polki*” (SKS, 2019).

¹⁵ W czeskiej tradycji utrwalił się termin „slovník naučný” – „słownik naukowy” od najpopularniejszej czeskiej encyklopedii – *Ottův slovník naučný*, którego pierwsze wydanie, liczące 28 tomów, ukazało się w latach 1888-1909. W l. 1930-1934 wydano kilkanaście tomów dodatków i uzupełnień pt. *Ottův slovník naučný nové doby – dodatky k Velikému Ottovu slovníku naučnému*. Jan Otto (1841-1916) – jeden z najbardziej zasłużonych księgarzy i wydawców czeskich XIX w.

¹⁶ Polski czytelnik może zapoznać się z fragmentem tej dyskusji, jakim jest tom esejów najwybitniejszego czeskiego pisarza – Karela Čapka, pt. *Marsjasz czyli na marginesie literatury (1919-1931)* (Čapek, 1981).

narodowej zastrzegło sobie ponadto prawo do opublikowania listy pism i dzieł, które zostaną wykluczone z bibliotek publicznych¹⁷. Przy bratysławskim referacie MŠaNO powstała Komisja ds. Wyboru dobrej lektury dla bibliotek publicznych (*Komisia pre výber dobrého čítania do verejných knižníc*) (Pasiar, 1977, s. 296). Linie podziału, wartościowania piśmiennictwa nie zawsze i nie przez wszystkich wyznaczane były w taki sam sposób, ponadto czytelnicy szukali takich książek w bibliotekach publicznych, a jeśli się tam znalazły, cieszyły się wielkim powodzeniem (Cejpek, 2012, s. 207).

Ministerstwo określiło również minimalne limity liczbowe dla placówek. W miejscowościach do 2000 mieszkańców biblioteka miała mieć przynajmniej 50 tomów, a każdego roku miało ich przybywać nie mniej niż 10; w bardziej ludnych przyrost taki miał być równy jednemu procentowi mieszkańców (Nařízení 1919, roz. IV, art. 11). Czasopisma należało wyłożyć w czytelni najpóźniej tydzień po ich ukazaniu się (Nařízení 1919, roz. IV, art. 13), w bibliotekach obsługujących więcej niż 10 tys. mieszkańców tworzone dział muzyczny (Nařízení 1919, roz. IV, art. 16). Zalecano przeznaczenie na czytelnię „dobrze oświetlonego i przestronnego pomieszczenia, odpowiednio wyposażonego”, w którym jest możliwość prowadzenia działalności edukacyjnej – wystaw, wykładów i pogadarek, zebrań, przedstawień itp. (Nařízení 1919, roz. IV, art. 15) oraz, wedle możliwości, zorganizowanie specjalnego oddziału – czytelni i wypożyczalni dla dzieci i młodzieży do lat 16 (Nařízení 1919, roz. IV, art. 16).

Zarządzenie wprowadzające określało również czas pracy biblioteki. W małych miejscowościach miała być czynna przynajmniej przez 30 tygodni w roku, w większych ponad 30 tys. mieszkańców – 4 dni w tygodniu: do 2 tys. – 1, 2-5 tys. – 2, 5-10 tys. – 4, powyżej 10 tys. – codziennie (Nařízení 1919, roz. VI, art. 18).

Biblioteką kierować miała rada (§ 7), złożona z 4-8 członków – przedstawicieli gminy i czytelników, pracujących społecznie w kadencjach dwuletnich. Nowelizacja ustawy z 1928 r. uniezależniła radę od gminy. Kompetencje rady (§ 8) były niemałe – powoływała bibliotekarza i jego pomocników (*sily výpomocné*), prowadziła finanse, nadzorowała zakupy, ustalała zasady korzystania ze zbiorów. Miejscowe władze zobowiązane były uzgodnić z radą lokalizację placówki. Dozór rady rozciągał się ponadto, w myśl rozporządzenia wprowadzającego, na pozostałe biblioteki w instytucjach publicznych – domach dziecka, szpitalach, zakładach karnych, opiekuńczych, jednostkach wojskowych, ale także fabrykach

¹⁷ Różnego rodzaju poradników dla czytelników oraz spisów szkodliwej i zalecanej literatury dla bibliotek pojawiło się okresie Pierwszej Republiki mnóstwo, sporo miejsca zagadnieniom tym poświęcały także czasopisma pedagogiczne, bibliotekarskie i księgarskie, jak na przykład „Česká osvěta”. Powaznym problemem były druki komunistyczne, a po 1933 r. faszystowskie, związane ze wzrostem tendencji separatystycznych wśród ludności niemieckiej (Wögerbauer a kol., 2015, t. 1, s. 703-756).

i dworcach kolejowych, które wspierała i otaczała opieką biblioteka publiczna (Nařízení 1919, roz. V, art. 17).

W miejscowościach powyżej 10 tys. mieszkańców, bibliotekę miał prowadzić wykwalifikowany bibliotekarz, tak opłacany, aby „mógł się całkowicie poświęcić tylko temu zajęciu” (§ 9). W rozporządzeniu wprowadzającym doprecyzowano wymagania dotyczące jego kompetencji. Miała to być „osoba inteligentna, znająca literaturę i zarządzanie biblioteką. Bibliotekarz ani jego pomocnik nie mógł być dotknięty chorobą zakaźną lub brzydota”. Miał mieć ukończoną przynajmniej szkołę średnią oraz roczny kurs i zdany egzamin państwowy (Nařízení 1919, roz. XI, art. 45). Bibliotekarz wchodził w skład rady z głosem doradczym, w zakresie zakupów jego opinia była miarodajna w kwestiach literackich. Gdy bibliotekarzy w gminie było więcej niż trzech, tworzyli oni zespół biblioteczny (Nařízení 1919, roz. XI, art. 49).

Paragraf 10 Ustawy brzmiał: „Kilka miejscowości może ustanowić wspólną bibliotekę o specjalnym charakterze w miejscu uzgodnionym. Nie zwalnia to ich jednak od zaangażowania w lokalne biblioteki”. W Rozporządzeniu wprowadzającym (Nařízení 1919, roz. XII, art. 50-54) został on skonkretyzowany i praktycznie zapoczątkował proces tworzenia bibliotek regionalnych (w kraju czy żupie), której zadaniem był nadzór i pomoc bibliotekom niższych szczebli (Cejpek, 2002, s. 199-200). Biblioteka taka mogła być przyłączona do biblioteki miasta, w którym ją utworzono, jednak majątek jej musiał być wydzielony. Nadzór nad bibliotekami publicznymi sprawowało dalej ministerstwo szkolnictwa i oświaty narodowej poprzez rejonowych inspektorów (*okrskový dozorce knihovnický*) dla mniejszych placówek i państwowych instruktorów (*státní instruktor knihovnický*) dla większych. Na wniosek takiego instruktora ministerstwo mogło np. rozwiązać radę biblioteczną, czy usunąć z posady bibliotekarza. Kompetencje inspektorów rejonowych określono w osobnej Instrukcji (*Instrukce okrskových dozorců knihovnich z dne 8. dubna 1920*). Mogli oni m.in., jako „przyjacielscy doradcy” (*přátelský rádce*), mieć wpływ na wybór kupowanych książek (Nařízení 1919, roz. XII, art. 14). W 1921 r. ministerstwo powołało instruktorów bibliotecznych, byli to: dla czeskich bibliotek – Leopold Calábek (1892-1944), František Fridrich (1879-?); dla słowackich – František Kraus (1889-?), dla niemieckich – Anton Moucha (1882-1945), a dla ruskich – Cyryl Kochannyj-Goraľčuk (1888-1974)¹⁸. Wszyscy byli doświadczonymi pedagogami i bibliotekarzami, autorami licznych publikacji z tego zakresu, w tym instrukcji.

Instrukcje i innego rodzaju publikacje wydawano systematycznie dla wszystkich typów i rodzajów bibliotek. Były to m.in.: Robert Balaš, Jin-

¹⁸ Cyryl Kochannyj-Goraľčuk był rosyjskim emigrantem, który trafił po I wojnie na Ruś Podkarpacką.

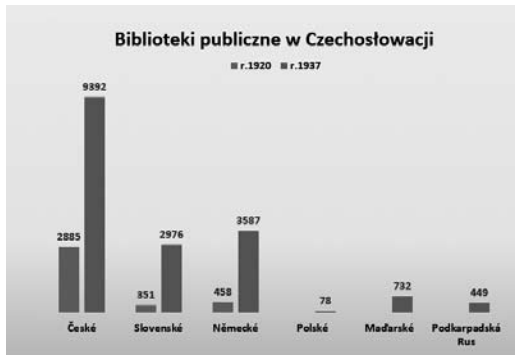
dřich Hrozný, *Přiručka pro veřejné knihovny*. Vyd. A pro střední a velké knihovny (Praha 1920, 1921); Leopold Calábek, *Přiručka pro veřejné knihovny*. Vyd. B pro knihovny male a střední (Praha 1921, 1928); Robert Balaš, *Priručka pre verejné knižnice na Slovensku* (Turčiansky Svätý Martin 1925); Robert Balaš, *Nastol'na kniga dlja publičnych bibliotek na Podk. Rusi*, prispodobiv K.V. Kochannij Goral'čuk (Užhorod 1926, 1929); Anton Moucha, *Gesetze und Verordnungen für die öffentlichen Gemeindebüchereien in der Tschechoslowakischen Republik*, Reichenberg [Liberec] 1924. Osobna sprawa to, wspomniane już wcześniej, *Československé knihovnictví* (Praha 1925) – wieloautorskie kompendium z zakresu wiedzy o książce, bibliotekoznawstwa i bibliografii, wydane pod redakcją Zdeňka Tobolky.

W 1920 r. utworzono Państwową Szkołę Bibliotekarską (*Státní knihovnická škola*), która kształciła pracowników na potrzeby wszystkich rodzajów bibliotek, ponadto z inicjatywy Z. Tobolky uruchomiono dwuletnie kursy na Uniwersytecie Karola w Pradze. Do 1928 r. swoją szkołę bibliotekarską prowadzili w Usti nad Łabą Niemcy, którzy po tej dacie mieli swój oddział w Państwowej Szkole. Coraz liczniejsze środowisko organizowało się, powstawały związki i stowarzyszenia bibliotekarzy dla poszczególnych typów placówek, jak i regionalne; organizowano zjazdy. W 1926 r. w Pradze odbył się Międzynarodowy Kongres Bibliotekarski, Czechosłowacy aktywnie uczestniczyli w światowym ruchu bibliotekarskim, Z. Tobolka brał udział w powołaniu Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń i Instytucji Bibliotekarskich IFLA (Cejpek, 2002, s. 203-204).

Ponad jedną trzecią obywateli Czechosłowacji stanowiły mniejszości narodowe, których interesy zostały w Ustawie uwzględnione (§ 2). Gmina zobowiązana była utworzyć dla tej grupy obywateli samodzielną bibliotekę (*menšinová knihovna*) lub oddział, jeśli liczyła ona przynajmniej 400 osób. Gdy było ich mniej, ale stanowili przynajmniej 10% ogółu mieszkańców, to zakładano jedną taką placówkę dla kilku miejscowości. W zarządzeniu wykonawczym dopuszczono jeszcze możliwość przekierowania czytelników do biblioteki mniejszościowej w sąsiedztwie, jeśli takowa istniała i nie była oddalona więcej niż cztery kilometry. 50 obywateli mogło ponadto zgłosić chęć korzystania z biblioteki mobilnej, organizowanej przez rejon (Nařízení 1919, roz. II, art. 6, 7). Liczbę mniejszości określano według ostatniego spisu lub, gdy takiego nie przeprowadzono, miano brać pod uwagę „klucz wynikający z ostatnich wyborów samorządowych” (Nařízení 1919, roz. II, art. 5). Poza tym – roztropnie zapisano – w przypadku gdyby jakaś miejscowość, mimo spełnienia koniecznych warunków, nie zorganizowała biblioteki dla mniejszości, mogło zrobić to ministerstwo na jej koszt. W paragrafie dotyczącym rad zastrzeżono również, że dla bibliotek i oddziałów dla mniejszości narodowych rady te miały się składać wyłączenie z jej przedstawicieli (§ 7), podobnie też w zespołach bibliotecznych miano tworzyć sekcje mniejszościowe (XI, art. 49).

BIBLIOTECZNY BILANS PIERWSZEJ REPUBLIKI

Uchwalona 22 lipca 1919 r. ustawa na ziemiach czeskich weszła w życie dość szybko. Istniała tam już niemała liczba różnego rodzaju i wielkości bibliotek, na których można było oprzeć budowę nowej sieci. Na Słowacji i Rusi Podkarpackiej sytuacja przedstawiała się dużo gorzej, ale – choć tam ustawa zaczęła działać później – to już przed tą datą zakładano biblioteki, które były przecież niezbędne dla funkcjonowania szkolnictwa i realizacji innych zadań o charakterze oświatowym. W krótkim czasie dokonano bardzo wiele – zbudowano system i określono zasady jego działania, stworzono warunki dla kształcenia i doskonalenia kadry, a – przede wszystkim – uruchomiono tysiące nowych placówek różnego typu na całym terytorium. Przybywało ich sukcesywnie, rosły też dynamicznie księgozbiory (Fridrich, 1931). Bilans w tym zakresie jest imponujący, co najlepiej pokazano na wykresie.

Wykres 1. Biblioteki publiczne w Czechosłowacji

Oprac.: Vít Richter, Národní knihovna ČR.

W trakcie działania ustawy wynikały rozmaite problemy, które starano się rozwiązać dodatkowymi przepisami, szczegółowymi rozporządzeniami rządu, odpowiedzialnego ministerstwa, a także gmin. Nie wszystko udało się załatwić, nie wszędzie też wystarczało środków, nie ustawała także dyskusja w środowisku, także nad rolą biblioteki i bibliotekarza, jego relacji z czytelnikiem (Sýkora, 1940).

Wprawdzie z wielu słowackich opracowań przebija nuta pretensji wobec „starszych braci” – Czechów, dominujących praktycznie pod każdym względem w opisywanym okresie, którą dostrzec można także w głosach z epoki (Pasiar, 1977, s. 286-349), to jednak mimo opóźnień, nie zawsze jasnych rozporządzeń oraz – co też istotne – kryzysu ekonomicznego lat 30. XX w., niespełna kilkanaście lat działania ustawy na Słowacji to epoka przełomowa w dziejach kultury i książki narodu. W 1924 r. w 754 bibliotekach słowackich było 82 151 tomów, w 1937 liczby te przedstawiały się kolejno – 2976 i 665 757 (Pasiar, 1977, s. 324). Podobnie na Rusi Podkarpac-

kiej, gdzie planowano utworzyć 104 biblioteki do końca 1927 r., w 1929 r. było ich już 354, a w 1937 r. – 449 (Cejpek, 2002, s. 196).

Sukces tego bezprecedensowego przedsięwzięcia nie byłby możliwy, gdyby nie potencjał Czechów – kulturalny, ekonomiczny i organizacyjny, który wprawił w ruch całe państwo. Swoją rolę odegrał również wielki wysiłek Słowaków, nadrabiających zaległości. Intensywnie rozwijająca się nauka i literatura, a wraz z nimi rynek książki, pozwoliły zapełnić biblioteczne regały ciekawą i wartościową lekturą¹⁹. Oferowany repertuar był różnorodny i atrakcyjny, przyciągał czytelnika. Działalność wydawniczą i księgarską rozwijali Czesi, ale także na niemałą skalę Słowacy. Dynamiczna rozbudowa szkolnictwa i bibliotek pobudzała czytelnictwo, przekładała się wreszcie na konkretne zamówienia (Šimeček & Trávníček, 2014, s. 229-288; Trávníček, 2018). Obowiązek finansowania bibliotek publicznych spoczywał na gminach, jednakże spore środki przeznaczono na ten cel z budżetu centralnego. Oprócz tego wielką rolę w tym zakresie odgrywały wciąż organizacje społeczne, jak czeski Związek Oświatowy, przekształcony w 1925 r. na Instytut Wychowania Narodowego im. Masaryka (*Masarykův lidovýchovný ústav*), Macierz Czeska (*Matice česká*), Macierz Słowacka (*Matica slovenská*) czy inne. Czechosłowackie środowisko bibliotekarskie tworzyli ludzie o różnych rodowodach i poglądach, co niejednokrotnie wpływało na treść i temperaturę debaty, jednakże przyglądając się sprawie z zewnątrz, odnosi się nieodparte wrażenie, że dominował duch państwowotwórczy, głębokie przekonanie o potrzebie i wartości niepodległego państwa, którego siłę stanowili wykształceni obywatele.

Niekorzystnie na bibliotekach odbił się kryzys ekonomiczny lat 1929-1934, podczas którego znacząco spadły nakłady na biblioteki, w 1932 r. o połowę. Co znamienne, podwoiła się za to w tym okresie liczba wypożyczeń i odwiedzających czytelnie. W 40% bezpłatne publiczne wypożyczalnie oraz całkowicie bezpłatne czytelnie dla zubożałych i bezrobotnych stanowiły praktycznie jedyne dostępne formy uczestnictwa w kulturze; zimą zaś – bywało – ogrzewalnie (Cejpek, 2002, s. 204-206).

Oprócz bibliotek publicznych działały dawne, powstawały nowe i rozwijały się biblioteki innych typów – państwowe, społeczne i prywatne, w tym wiele klasztornych. Przybywało bibliotek naukowych, specjalistycznych i specjalnych; księgozbiory fachowe gromadziły poza tym rozmaite instytucje państwowe – ministerstwa i inne urzędy oraz liczne zakłady przemysłowe (Cejpek, 2002, s. 196-198). Istotną rolę odgrywała wciąż Biblioteka Muzeum Narodowego, jednakże centralną księżnicą państwa

¹⁹ Wśród licznych publikacji, jakie ukazały się z okazji stulecia utworzenia Czechosłowacji, warto zwrócić uwagę na pięknie wydane, bogato ilustrowane kalendarium życia literackiego, przeplatane rozdziałami tematycznymi, w tym także dotyczącymi typografii, bibliotek i czytelnictwa – P. Šámal a kol., *Literární kronika první republiky. Události, díla, souvislosti*. Praha: Nakladatelství Akademie; Středisko společných činností AV ČR; Památník národního písemnictví, 2018.

była, sięgająca swoimi korzeniami XIV wieku, Publiczna i Uniwersytecka Biblioteka w Pradze (*Veřejná a univerzitní knihovna*), potocznie zwana Klementinum, która w 1935 r. uzyskała status Biblioteki Narodowej (*Narodná a univerzitní knihovna*) (Voit, 1990).

DALSZE LOSY CZECHOSŁOWACKIEGO USTAWODAWSTWA BIBLIOTECZNEGO

Od połowy lat 30. XX w. wyraźnie zaczęły się psuć stosunki narodowościowe w Republice. Niemcy byli pod coraz większym wpływem faszystów, rządzących w Rzeszy od 1933 r.; narastały również tendencje separatystyczne na Słowacji. Dochodziło na tym tle do napięć między administracją rządową a środowiskami lokalnymi i, bywało, dotyczyło nieraz bezpośrednio bibliotek (Cejpek, 2002, s. 208-211). Po rozpadzie Republiki Czechosłowackiej w 1939 r. powstał Protektorat Czech i Moraw oraz Państwo Słowackie, część terytorium została włączona do Niemiec, Węgier i Polski. Zaostrzono cenzurę, niemieccy inspektorzy wprowadzali swoje porządki w urzędach powiatowych i ziemskich. Sporządzono i wydano w 1940 r., a później systematycznie uzupełniano Spis szkodliwego i niepożądanego piśmiennictwa (*Seznam škodlivého a nežádoucího písemnictví*) (Wögerbauer, 2015, t. 2, s. 943), na którego podstawie przetrzebiono księgozbiory, usuwając z nich 606 375 tomów. Na terenach wcielonych do Rzeszy książki czeskie niszczone. Szacuje się, że los taki spotkał około 4 tys. bibliotek i 3 mln tomów (Doležal, Praha, s. 119; Cejpek, 2002, s. 212). W 1941 r. zakazano Żydom wstępu do bibliotek publicznych. Po wojnie w 1945 r. odrodziła się Czechosłowacja – bez Rusi Podkarpackiej, którą przyłączono do Związku Sowieckiego i bez niemieckiej mniejszości, która została wysiedlona (Dekrety Beneša). W lutym 1948 r. komuniści dokonali zamachu stanu i przejęli władzę w kraju. Zaprowadzili swoje porządki także w bibliotekach, wysuwając je – zgodnie z radzieckim modelem – na front walki ideologicznej. Nowe prawo biblioteczne uchwalono jednak dopiero w 1959 r. – *Zákon ze dne 9. července 1959 č. 53/1959 Sb. jednotné soustavy knihoven (knihovnický zákon)*, wpisując weń polityczną rolę, jaką miały odgrywać biblioteki publiczne i ich personel oraz ustalając hierarchiczną ich strukturę: Biblioteka Narodowa oraz biblioteki publiczne (tym razem zapisano – *lidové*) niższych szczebli. Po upadku komunizmu w 1989 r. i podziale Czechosłowacji na Republikę Czeską i Republikę Słowacką w 1993 r. nastąpiły zmiany w systemach bibliotecznych tych krajów, które różnią się od tego czasu pod wieloma względami. W Czechach uchwalono nową ustawę w 2001 r. – *Zákon č. 257/2001 Sb. o knihovnách a podmínkách provozování veřejných knihovnických a informačních služeb*, na Słowacji dwukrotnie: w 2000 r. – *Zákon č. 183/2000 o knižniciach* oraz w 2015 r. – *Zákon č. 126/2015 o knižniciach*.

PODSUMOWANIE

Czechosłowacka Ustawa o bibliotekach publicznych z 1919 r. została z sukcesem wprowadzona w ciąg niespełna kilku lat. Stworzona sieć bibliotek funkcjonuje praktycznie po dziś dzień – tak w Czechach, jak i na Słowacji. Warto zwrócić uwagę na fakt, że okres rządów komunistycznych nie zaznaczył się w tym zakresie jakimiś większymi inwestycjami, infrastruktura stworzona za Pierwszej Republiki musiała wystarczyć na niemal pół wieku. Nowoczesne biblioteki znowu powstają w Czechach i na Słowacji od lat 90. XX w. (Richter, 2014, s. 165). Ustawa na pewno w jakimś stopniu wpłynęła na współczesny wysoki poziom czytelnictwa w Czechach, a także jakość lektury, jest też oczywiste, że nie byłoby jej, gdyby nie stosunek Czechów do książki, ukształtowany w okresie odrodzenia narodowego. Tak jak utworzenie w 1918 r. Republiki Czechosłowackiej było realizacją dążeń i koncepcji politycznych narodu i jego elit, tak Ustawa o bibliotekach i jej wprowadzenie było konsekwencją miejsca, jakie wyznaczono kulturze, literaturze i książce w tych koncepcjach.

BIBLIOGRAFIA

- Balcerak, Wiesław (1974). *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*. Warszawa: PWN.
- Baxa, Bogumił (1925). Podstawy organizacji Państwa Czechosłowackiego. W: *Czechosłowacja*, red. B. Vydra. Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka, s. 33-52.
- Bohatcová, Mirjam a kol. (1990). *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha: Panorama.
- Čapek, Karol (1981). *Marsjasz czyli na marginesie literatury (1919-1931)*. Przeł. i wstęp H. Janaszek-Ivaničková. Kraków: Wydaw. Literackie.
- Cejpek, Jiří a kol. (2002). *Dějiny knihoven a knihovnictví*. Praha: Univerzita Karlova v Praze; Nakladatelství Karolinum.
- Doležal, Jiří (1996). *Česká kultura za Protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha: Národní filmový archiv.
- Fridrich, František (1931). *Veřejné knihovny obecní v Československu 1919-1929. Knihovní zákon, jeho provádění a výsledky*. Praha: Masarykův lidovýchovný ústav.
- Goeij de, Hana (2016). *Why Libraries Are Everywhere in the Czech Republic* [online]. The New York Times; [dostęp: 1.05.2019]. Dostępny w WWW: <https://www.nytimes.com/2016/07/22/world/what-in-the-world/why-libraries-are-everywhere-in-the-czech-republic.html>.
- Hájková, Dagmar; Horák Pavel, eds. (2018). *Republika Československá 1918-1939*. Praha: NLN.
- Hujer, Oldřich, red. (1934). *Československá vlastivěda*. Red. V. Dědina. t. 3: *Jazyk*. Praha: „Sfinx“.
- Janáček, Pavel. (2004). *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení 1938-1951*. Brno: Host.
- Jedlička, Jaromír; Kurka, Ladislav (1965), *Výzkum vztahu knihy a čtenáře v ČSSR* [online], UCL.CAS [dostęp: 28.04.2019]. Dostępny w WWW: <http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/prirucky/ctenarstvi/VVK/VVK.pdf>.

- Kasper, Tomáš; Kasperová, Dana; Pánková Markéta, eds. (2018). „Národní“ školství za první československé republiky. red. Praha: Akademia.
- Kościelak, Lech (2010). *Historia Słowacji*, Wrocław: ZNiO.
- Migoń, Krzysztof (1979). *Z dziejów nauki o książce*. Wrocław: Wydaw. Ossolineum.
- Novotný, František (1962). *Československé knihovnické zákonodárství. Cesta k zákonu jednotné soustavy knihoven a jeho uskutečňování*. Praha: Orbis.
- Pasiar, Štefan (1977). *Dejiny knižníc na Slovensku*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Pokorný, Jiří (2018). Vzdělání a výchova. W: *Republika Československá 1918-1939*. eds. D. Hájková, Dagmar, P. Horák Pavel. Praha: NLN, s. 336-350.
- Richter, Vit (2014). *The development of Czech libraries 1990-2013*. „Library Trends“ vol. 23, nr 2, pp. 161-182.
- Rychlík, Jan (2015). *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha: Vyšehrad.
- Rychlík, Jan (2018), Multinacionální stát. W: *Republika Československá 1918-1939*. eds. D. Hájková, Dagmar, P. Horák Pavel. Praha: NLN, s. 144-161.
- Šimeček, Zdeněk; Trávníček Jiří (2014). *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*. Praha: Academia.
- SKS (2019). Skromné začátky střediskové knihovny ve Stupně [online]. Středisková knihovna Stupno [dostup: 1.05.2019]. Dostupny w WWW: <https://knihovnastupno.webk.cz/pages/o-knihovne.html>.
- Stehlík, Michal (2015), *Slovensko. Země probuzená, 1918-1938*. Praha: Akademia.
- Švec, Štefan (2014). *Česky psané časopisy pro děti (1850–1989)*. Praha: Univerzita Karlova v Praze; Nakladatelství Karolinum; Národní muzeum.
- Sýkora, Karel (1940). *Knihovnické bolesti*. W: *České veřejné knihovny 1940. Přednášky konané na 14. Sjezdu českých knihovníků v Pardubicích 30. Června 1940.*, Praha: Ústřední spolek českých knihovníků.
- Szykowski, Marian (1948). *Czeskie odrodzenie w XIX wieku*. Łódź: SW „Czytelnik”.
- Tarajło-Lipowska, Zofia (2010). *Historia literatury czeskiej. Zarys*. Wrocław: ZNiO – Wydawnictwo.
- Tomaszewski, Jerzy (2014). *Republika Czeska 1918-2013*. Warszawa: Wydaw. DiG.
- Trávníček, Jiří (2018). *První čtenářská republika*. W: P. Šámal a kol., *Literární kronika první republiky. Události, díla, souvislosti*. Praha: Nakladatelství Akademia; Středisko společných činností AV ČR; Památník národního písemnictví, s. 114-118.
- Velčovský, Václav (2016). *Čeština pod hákovým křížem*. Praha: Univerzita Karlova Nakladatelství Karolinum; Ústav pro studium totalitních režimů.
- Voit, Petr (1990). *Pražské Klementinum*. Praha: Národní knihovna v Praze.
- Volf, Josef (1931). *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do r. 1848*. Praha: Obce Pražské.
- Wögerbauer, Michael a kol. (2015). *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749-1938*. T. 1-2. Praha: Akademia; Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- Wydra, Bogumił, red. (1925). *Czechosłowacja*. Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka.

Artykuł w wersji poprawionej wpłynął do Redakcji 31 maja 2019 r.

GRZEGORZ NIEĆ

Institute of Information Studies

Pedagogical University of Cracow

e-mail: grzegorz.niec@up.krakow.pl

BOOKS – NATION – STATE. 1919 CZECHOSLOVAKIAN ACT ON PUBLIC LIBRARIES

KEYWORDS: Public libraries. Library legislation. Readership. Czechoslovakia.

ABSTRACT: **Thesis/Objective** – The Czech Republic is a country with advanced and well-established readership. Books and all related institutions have played a major role in the history of this nation and state, and they still occupy an important place in the life of the Czech society. Just a few months after the proclamation of the Czechoslovakian Republic, the Public Libraries Act was adopted and consistently implemented in the following years, filling the whole country with a network of public libraries. The aim of the article is to present the most important assumptions and circumstances for the implementation of the 1919 Act in the context of the history of books and readership in the Czech Republic, as well as to a large extent different situation of other parts of this country, that is, Slovakia and Subcarpathian Rus together with numerous minorities inhabiting its territory. **Research methods** – Various source materials and available old and recent literature of the field - in Czech, Slovak and Polish – were used. **Results and conclusions** – The Czechoslovakian Public Libraries Act was an important event in the history of the Czech Republic and Slovakia, unprecedented in the context of its time and place, as well as the sustainability of its effects. The act shows the special place of education, books and libraries within political and social concepts of the Czech elite of the 19th and 20th century.